

СТЕЋЦИ НА ПОДРУЧЈУ ТРЕБИЊА

Милимир Лојовић^{1*}, Обрен Гњато¹ и Срђа Поповић²¹Висока школа за туризам и хотелијерство, Требиње, Република Српска²Факултет за медитеранске и пословне студије, Тиват, Црна Гора

Сажетак: Циљ рада је допринос проучавању и валоризацији средњовјековних камених надгробних споменика – стећака на подручју Требиња. Рад је утемељен на резултатима претходних, дијелом и властитих, проучавања стећака, њихове орнаментике, облика и размјештаја. Преовладавају тврдње да они доминантно носе обиљежја српске средњовјековне културе и умјетничког изражавања, те културолошких утицаја из непосредног окружења.

Кључне ријечи: Требиње, стећци, некрополе, орнаментика, археологија, култура, етнос.

Review scientific paper

THE ORIGIN OF STEĆAK TOMBSTONES LOCATED IN TREBINJE AREA

Milimir Lojović^{1*}, Obren Gnjato¹ and Srđa Popović²¹College of Tourism and Hospitality, Trebinje, Republic of Srpska²Faculty of Mediterranean and Business Studies, Tivat, Montenegro

Abstract: The aim of this paper is to contribute to the study and valorization of medieval gravestones – stećak tombstones in the area of Trebinje. The work is founded on the results of previous, and partly own studies of stećak tombstones, their ornamentation, shape and arrangement. The prevailing claims are that they predominantly bear the characteristics of Serbian medieval culture and artistic expression, as well as cultural influences from the immediate environment.

Key words: Trebinje, stećak, necropolis, ornamentation, archeology, culture, ethnicity.

УВОД

Артур Еванс, археолог и истраживач Кнососа, био је први човјек овог занимања који је 1875. године пропутовао јужном Херцеговином и о томе оставио забиљежене репортаже. Његов рад на пољу археологије Херцеговине није имао већег одјека, будући да је радове публиковао у Лондону и Оксфорду.

Након оснивања Земаљског музеја у Сарајеву (1888), већ 1890. године, екипе стручних и приучених археолога приступиле су археолошким истраживањима јужне Херцеговине.

INTRODUCTION

Arthur Ewans, an archaeologist and researcher of Knossos, was the first man of this profession to travel through southern Herzegovina in 1875 and leave recorded reports. His work in the field of archeology in Herzegovina did not have a major impact, since his papers were published in London and Oxford.

After the founding of the National Museum in Sarajevo (1888), as early as 1890, teams of professional and trained archaeologists began archaeological research in southern Herzegovina.

* Аутор за кореспонденцију: Милимир Лојовић, Висока школа за туризам и хотелијерство, Степе Степановића бб, 89101 Требиње, Република Српска, Босна и Херцеговина, Е-mail: thtrebinje@teol.net

* Corresponding author: Milimir Lojović, College of Tourism and Hospitality, Stepe Stepanovića bb, 89101 Trebinje, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, E-mail: thtrebinje@teol.net

Запажен успјех постигао је бечки археолог Мо-риц Хернес који је 1880. године, дакле у првим годинама Аустро-угарске управе, пропутовао пјешке готово цијелом Босном и Херцеговином. Њега су, између осталог, занимали стећци о којима је написао неколико студија. За разлику од Артура Еванса, чији боравак и рад у овим крајевима није прошао без подозрења од стране власти, Хернесу су, током истраживања, стајали на располагању управни службеници и омогућавали несметано кретање и истраживање. Књига *Dinarische Wanderungen*, објављена у Бечу 1888. године, може се сматрати сажетком његовог вишегодишњег археолошког истраживања Босне и Херцеговине (Hoernes, 1888).

Деведесетих година 19. вијека Матија Бијелић, службеник котарске испоставе у Љубињу, објављује у Гласнику Земаљског музеја запажене прилоге о стећцима у Љубињу (Бијелић, 1890, стр. 225–228). Пажњу је привукао и његов извјештај са терена у којем описује средњовјековни камени крст у Миљановићима, јужно од Љубиња (Бијелић, 1891, стр. 54–55). Тиме је завршио серију археолошких истраживања на подручју Љубиња.

Орнаментиком стећака у Влаховићима, Миљановићима и Премилову пољу бавио се и Коста Хорман (Вокан, 1983, стр. 93). Запажен успјех на пољу археолошких и уопште културолошких истраживања Херцеговине и јужне Далмације, нарочито Дубровника и Корчуле, остварио је Вид Вулетих Вукасовић (1853–1933), учитељ по образовању, историчар и етнограф. У оквиру археолошких истраживања, иако није имао формално археолошко нити етнолошко образовање, пажњу привлаче његови радови о стећцима, гомилама и шпилма јужне Херцеговине, нарочито у домену типологије стећака. Резултате вишегодишњих истраживања стећака односно старосрпских надгробних споменика синтетизовао је у дјелу *Билешке о култури јужнијех Славена, особито Србаља*, и објављује у 1987. години у Дубровнику.

Веома запажене радове посвећене сложеној проблематици стећака Босне и Херцеговине, нарочито јужне Херцеговине, дао је Ћиро Тру-

A notable success was achieved by the Viennese archaeologist Moritz Hoernes, who in 1880, in the first years of the Austro-Hungarian rule, traveled on foot through almost all of Bosnia and Herzegovina. Among other things, he was interested in stećak tombstones, about which he wrote several studies. Unlike Arthur Ewans, whose stay and work in this area did not go unnoticed by the authorities, Hoernes had administrative staff at his disposal during the investigation and they allowed him to move and explore freely. The book *Dinarische Wanderungen*, published in Vienna in 1888 may be considered a summary of his many years of archaeological research in Bosnia and Herzegovina (Hoernes, 1888).

In the 1990s, Matija Bijelić, an employee of the district office in Ljubinje, published notable articles on stećak tombstones in Ljubinje in the *Glasnik* of the National Museum (Бијелић, 1890, pp. 225–228). His report from the field, in which he describes the medieval stone cross in Miljanovići, south of Ljubinje, also attracted attention (Бијелић, 1891, pp. 54–55). With this work he completed a series of archaeological excavations in the area of Ljubinje.

Kösta Hormann also dealt with ornamentation of stećak tombstones in Vlahovići, Miljanovići and Premilovo polje (Bokan, 1983, p. 93). Vid Vuletić Vukasović (1853–1933), a teacher by education, historian and ethnographer, achieved notable success in the field of archaeological and cultural research in general in Herzegovina and southern Dalmatia, especially in Dubrovnik and Korčula. Within the framework of archaeological research, although he did not have a formal archaeological or ethnological education, his works on stećak tombstones, tumuli and caves of southern Herzegovina attract attention, especially in the domain of typology of stećak tombstones. He synthesized the results of many years of research on stećak tombstones and old Serbian tombstones in the work *Notes on the Culture of the Southern Slavs, especially the Serbs*, and published them in 1987 in Dubrovnik.

Very notable works dedicated to the complex issue of stećak tombstones in Bosnia and Herzegovina, especially in southern Herzegov-

хелка. У Босну и Херцеговину дошао је 1886. године као службеник босанско-херцеговачке Земалске владе. Већ 1889. године појављује се у стручној литератури са темама из области археологије стећака, која ће касније постати његова трајна истраживачка преокупација, што се посебно односи на топографију, дешифровање натписа и опис орнамената. Већ 1891. године објављује опис стећака односно некропола у Доњем Храсну и Ластви поред Требиња. Као археолог писао је о стећцима као споменицима који припадају босанским богумилима, на основу „аргумената“ (Трухелка, 1891, стр. 368–387), за које се касније утврдило да су без основа, јер су сва досадашња, у научном свијету релевантна археолошка истраживања, показала да таквих надгробних споменика нема нити их је било.

Бројна историјска и археолошка проучавања јужне Херцеговине, и осталог простора Босне и Херцеговине, показала су етапност у настајању стећака. У том смислу њих је могуће „пратити“ од друге половине 12. до 16. вијека, од кад ова врста камене умјетности постепено нестаје. Истраживања су показала да у Босни и Херцеговини постоје 2687 локалитета са укупно 59593 стећака, различитих облика (усправних, положених, у облику камених плоча, сандука, сљеменика) (Већлагић, 1982, стр. 67). Њихови украсни мотиви су различити, најчешће су то свјетовни и религиозни симболи, представљени јединачно или у међусобној комбинацији.

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКА ПРИПАДНОСТ И ПРОСТОРНИ РАЗМЈЕШТАЈ СТЕЋАКА НА ПОДРУЧЈУ ТРЕБИЊА

Археолог Ћиро Трухелка је стећке приписао богумилима, дуалистичкој секти, чији се настанак везује за 10. вијек у Бугарској и Македонији. Њихово ширење на запад, по просторима балканских Словена, изазвано притиском Византије, није имало значајније утицаје на културни живот православних и римокатолика. О томе, како неки истраживачи тврде, не постоји нити један аутентичан запис. Српски

ina, were given by Ćiro Truhelka. He came to Bosnia and Herzegovina in 1886 as an official of the Bosnian-Herzegovinian Provincial Government. As early as 1889, he appeared in the professional literature with topics from the field of stećak archeology, which would later become his permanent research preoccupation, especially referring to topography, deciphering inscriptions and descriptions of ornaments. As early as 1891, he published a description of stećak tombstones and necropolises in Donje Hrasno and Lastva near Trebinje. As an archaeologist, he wrote about stećak tombstones as monuments belonging to *Bosnian Bogumils*, based on „arguments“ (Truhelka, 1891, pp. 368–387), which were later found to be baseless because all previous archaeological research in the scientific world showed that there were no such tombstones, nor were there any.

Numerous historical and archaeological studies of southern Herzegovina and the rest of Bosnia and Herzegovina have revealed stages in the formation of stećak tombstones. In that sense, it is possible to „follow“ them from the second half of the 12th to the 16th century, when this type of *stone art* gradually disappeared. Research has shown that there are 2687 sites with a total of 59593 stećak tombstones of various shapes (upright, laid, in the form of stone slabs, chests, gables) in Bosnia and Herzegovina (Bešliagić, 1982, p. 67). Their decorative motifs are different, most often secular and religious symbols, presented singly or in combination with each other.

ETHNO-CULTURAL AFFILIATION AND SPATIAL DISTRIBUTION OF STEĆAK TOMBSTONES IN THE AREA OF TREBINJE

Archaeologist Ćiro Truhelka attributed the stećak tombstones to the *Bogumils*, a dualistic sect whose origins date back to the 10th century in Bulgaria and Macedonia. Their spread to the west, in the area of the Balkan Slavs, caused by the pressure of Byzantium, did not have a significant impact on the cultural life of Orthodox and Roman Catholics. About this, as some researchers claim, there is not a single authentic record. Ser-

академик В. Јеротић, бавио се различитим културолошким питањима, између осталог и богумилством, за које каже: „... богумилство није овде на Балкану само манихејска дуалистичка јерес, него је оно и стални бунт против Цркве и државе, својине и права, све оно, једном речи, што је у балканским народима анархично и анархоидно.“ (Јеротић, 2000).

Трухелкина археолошка истраживања унијела су раздор међу научним дјелатницима, не само по питању стећака и богумилства већ и у односу на крупна историјска, етничка и културолошка питања у Босни и Херцеговини и сусједним државама. У оквиру археолошких истраживања посебну пажњу посветио је епиграфици стећака, у чему је постигао вриједан успјех. Без обзира на неприхватљивост (неутемељеност) одређених погледа, у вези са богумилством и стећцима, његова истраживања су била основ каснијем развоју археолошке науке у Босни и Херцеговини.

У цјелини посматрано, све до наших дана, археолошка и историјска наука нису дале усаглашен одговор о припадности стећака, што се донекле односи и на богумилство, за које добар дио бошњачке научне и интелектуалне јавности сматра да чини темељ бошњачкој нацији. Манипулисање овом проблематиком, без ослоњања на научну утемељеност користило се и користи се у „доказивању“ посебности муслиманског (бошњачког) етноса у односу на остале етносе Западног Балкана. На овако „утемељеним“ основама Аустро-угарски повјереник за Босну и Херцеговину Бењамин Калај водио је политику Царства у окупираној држави, са далекосежним реперкусијама по српски народ у Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори.

За вријеме Калаја први пут се јавља теза и о богумилском поријеклу муслиманских феудалаца (Краљачић, 2001, стр. 197). Ова теза, ничим утемељена, требало је да босанско-херцеговачке муслимане (Муслимане) одвоји од етничког српског поријекла и подстакне бржи процес стварања бошњачке, односно босанске нације. Сем Калаја, на прекрајању историје у корист богумилства и босанске нације, посебно се истакао Ћиро Трухелка (1865–1942),

bian academician V. Jerotić, who dealt with various cultural issues including Bogomilism, says: „... Bogomilism is not only a Manichean dualistic heresy here in the Balkans, but it is also a constant rebellion against the Church and the state, property and rights, everything that is, in one word, anarchic in the Balkan nations“ (Jerotić, 2000).

Truhelka's archaeological research has caused a rift among scholars, not only over stećak tombstones and Bogomilism but also over major historical, ethnic and cultural issues in Bosnia and Herzegovina and neighboring countries. As part of archaeological research, he paid special attention to the epigraphy of stećak tombstones, in which he achieved valuable success. Regardless of the inadmissibility (unfoundedness) of certain views in connection with Bogomilism and stećak tombstones, his research was the foundation for the later development of archaeological science in Bosnia and Herzegovina.

Overall, up to the present day, archaeological and historical science did not provide harmonized response on origin of stećak tombstones, which to some extent relates to Bogomilism, for which a good part of the Bosniak scientific and intellectual community considers that forms the basis of the Bosniak nation. Manipulation of this issue without relying on the scientific foundation was used in „proving“ the specificities of the Muslim (Bosniak) ethnos in comparison to other Western Balkan ethnos. On the foundations „established“ in this manner, the Austro-Hungarian Commissioner for Bosnia and Herzegovina, Benjamin Kalaj, led the policy of the Empire in the occupied state with far-reaching repercussions for the Serbian people in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro.

During Kalaj, the thesis about the Bogomil origin of Muslim feudal lords appeared for the first time (Краљачић, 2001, p. 197). This thesis, founded on nothing, was supposed to separate Bosnian-Herzegovinian Muslims (Muslims) from ethnic Serbian origin and encourage a faster process of creating a Bosniak or Bosnian nation. Apart from Kalaj, at the rewriting of history in favor of Bogomilism and the Bosnian nation, especially stood out Ćiro Truhelka (1865–1942), Croatian

хрватски археолог и историчар умјетности (Краљачић, 2001, стр. 267). Због апсурдности идеје, Калајев покушај политичког рјешавања националног питања у Босни и Херцеговини увођењем бошњачке нације, на „богумилским“ основама, од самог почетка био је осуђен на неуспјех. Вријеме у којем живимо тај пројекат довело је до реализације, али на сасвим другачијим претпоставкама и у измијењеним околностима.

У вези са погледима на богумилство и припадност стећака, сем А. Еванса и Ћ. Трухелке, истакли су се Мађар Јожеф Азбот и Александар Соловјев. Међу наведеним посебну пажњу привлачи А. Соловјев „тврдећи да су стећци израз босанских и хумских богумила. У неким својим радовима на непримјерен начин карактерише своје научне неистомишљенике који су побијали овакве тврдње, називајући их аматерима и лаицима“ (Асановић, 2011, стр. 218).

Амерички научник Маријан Барбара Вензел 1960-их изнијела је научне тврдње да стећци као културно-историјски споменици не припадају богумилима, него Власима. Маријан Вензел (1962) наводи да се у другој половини 15. вијека разрађени и декорирани надгробни споменици раде углавном за палеобалканско становништво, које она назива Власима, али истиче да су ти Власи прихватили већ постојећи обичај употребе монолитних камених блокова као надгробних споменика који су у Херцеговини увели средином 14. вијека неки чланови феудалне класе (Wenzel, 1962). Према њој, тај су обичај касније прихватила племена која су живјела на том подручју, а то су били Власи који су увели богату фигуралну декорацију. „На ове научне тврдње реаговали су неки римокатолички свештеници међу којима су Доминик Мандић и Анте Шкобаљ, доводећи стећке у везу са католичким становништвом, па је Шефик Бешлагич изложио ставове и једне и друге стране, оспоравајући католичку тезу“ (Bešlagić, 1982, стр. 520–526). На бази сопствених истраживања одређених локалитета, Н. Асановић закључује да они припадају српском становништву и његовој култури, при чему истиче: „Супротно тој тези (мисли се на римокатоличко

archaeologist and art historian (Краљачић, 2001, р. 267).

Due to the absurdity of the idea, Kalaj's attempt to resolve the national issue in Bosnia and Herzegovina by introducing the Bosniak nation on „Bogumil“ grounds was doomed from the very beginning. The time in which we live has led this project to the realization but on completely different assumptions and in changed circumstances.

Regarding the views on Bogomilism and the affiliation of the stećak tombstones, except for A. Ewans and Ћ. Truhelka, Hungarian Jozef Azbot and Aleksandar Solovjev stood out. Among the above, A. Solovjev attracts special attention by „claiming that stećak tombstones are an expression of Bosnian and Hum Bogumils. In some of his works, he inappropriately characterizes his scientific opponents who refuted such claims, calling them amateurs and laymen“ (Асановић, 2011, р. 218).

In the 1960s, the American scientist Marian Barbara Wenzel made scientific claims that stećak tombstones as cultural and historical monuments did not belong to Bogumils but to the Vlachs. Marian Wenzel (1962) states that in the second half of the 15th century elaborated and decorated tombstones were made mainly for the Paleo-Balkan population, which she calls Vlachs, but points out that these Vlachs accepted the already existing custom of using monolithic stone blocks as tombstones, which was introduced in Herzegovina in the mid-14th century by some members of the feudal class (Wenzel, 1962). According to her, this custom was later adopted by the tribes that lived in the area, and it was the Vlachs who introduced rich figural decoration. „Some Roman Catholic priests, including Dominik Mandić and Ante Škobalj, reacted to these scientific claims, linking the stećak tombstones to the Catholic population, so Šefik Bešlagić presented the views of both sides, challenging the Catholic thesis“ (Bešlagić, 1982, pp. 520–526). Based on his own research of certain localities, N. Asanović concludes that they belong to the Serbian population and its culture, emphasizing: „Contrary to that thesis (meaning the Roman Catholic clergy), it is enough to point out a fact that a stećak tombstone with a carved inscription, that says the monk Gligorije lies there, was found at the

свештеништво) довољно је истаћи чињеницу да на локалитету Бунчићи у селу Баљци код Билеће је пронађен стећак са уклесаним натписом, који каже да ту лежи калуђер Глигорије“ (Асановић, 2011, стр. 219).

Стећци на подручју Требиња су различитих облика. Они постављени усправно најчешће су у облику крстова и ступова. Ипак, најраспрострањенији су положени у облику плоча, сандука и саркофага. Низ елемената орнаментике, посебно писаних трагова, упућује на недвосмислен закључак да стећци јужне Херцеговине, нарочито Требиња, припадају хришћанско-православном културном кругу. У том смислу Н. Асановић износи тврдњу: „Стећци су претежно хришћанско-православни споменици, а не богумилски, како се често наводи, углавном у политичке сврхе. У супротном, како би се могло десити да су стећцима обиљежени гробови породице Милорадовића који су подигли манастир Житомислић, цркву Св. Петра и Павла у Ошанићима и православну цркву у Тријебњу код Стоца“ (Асановић, 2011, стр. 215). Истовјетну тврдњу изнио је и Б. Богићевић: „У некрополи на Радимљи познато је да су покопани чланови влашке властелинске породице Харабрени-Милорадовићи, за које се поуздано зна да су били православне вјере. Подигли су манастир Житомислић и православне цркве у Ошанићима и Тријебњу“ (Богићевић, 1952, стр. 157–159).

Да су стећци углавном хришћанско-православног поријекла, а не богумилског, свједочи између осталог, и стећак пронађен на локалитету „Полице“ у Требињу са натписом жупана Грда господара Требиња који је владао у 12. вијеку. „На једном стећку откривеном у Требињу спомињу се два брата жупан Грд требињски и жупан Радомир. Радомир је направио брату Грду надгробни споменик који је радио један од најстаријих клесача под именом Берја. Према натпису на стећку жупан Грд је умро в дени кнеза велнега Михаила и то лето зида њему раку брата жупан Радомире“ (Кораћ, 1966, стр. 90). Овај стећак представља један од најстаријих споменика писаних ћирилицом. Такође, на стећку из Попова поља, као свједочанство припадности хришћанско-православном

Bunčići site in the village of Baljci near Bileća“ (Асановић, 2011, p. 219).

The stećak tombstones in the Trebinje area are of various shapes. Those placed upright are usually in the shape of crosses and pillars. However, the most common are laid in the form of plates, chests and sarcophagi. A number of elements of ornamentation, especially written traces, point to the unequivocal conclusion that the stećak tombstones of southern Herzegovina, especially Trebinje, belong to the Christian-Orthodox cultural circle. In that sense, N. Asanović claims: „The stećak tombstones are mostly Christian-Orthodox monuments and not Bogumil monuments as it is often stated, mainly for political purposes. Otherwise, how could it happen that the tombstones were used to mark the graves of Miloradović family who built the Monastery of Žitomisljić, the church of St. Peter and Paul in Ošanići and the Orthodox Church in Trijebnje near Stolac“ (Асановић, 2011, p. 215). The same claim was made by B. Bogićević: „In the necropolis on Radimlja, it is known that members of the Vlach aristocratic family Harabreni-Miloradovići, who are reliably known to have been of the Orthodox faith, were buried. They built the Monastery of Žitomisljić and the Orthodox churches in Ošanići and Trijebnje“ (Богићевић, 1952, pp. 157–159).

The claim that the stećak tombstones are mostly of Christian-Orthodox and not of Bogumil origin, is confirmed among other things by the stećak tombstone found at the „Police“ site in Trebinje with the inscription of the prefect Grd, lord of Trebinje who ruled in the 12th century. „One stećak tombstone discovered in Trebinje mentions two brothers, the prefect Grd of Trebinje and the prefect Radomir. Radomir ordered a tombstone to be made for his brother Grd, and it was made by one of the oldest carvers called Berja. According to the inscription on the stećak tombstone, the prefect Grd died on the day of Prince Mihailo, and that summer his brother, prefect Radomir, built him a grave“ (Кораћ, 1966, p. 90). This stećak tombstone is one of the oldest monuments written in Cyrillic. Also, on the stećak tombstone from Popovo polje, as a testimony of belonging to the Christian-Orthodox ethnos, there is an inscription „about the girl Radača who married Nenac Čihorić and af-

етносу, има запис „о дјевојци Радачи која се удаје за Ненца Чихорића и након његове смрти узима монашко име Полихранија“ (Асановић, 2011, стр. 215).

Хришћанско-православну припадност свједочи и стећак, надгробни споменик, у облику сандука, у Врпољу у Љубомиру код Требиња, из 14. вијека са натписом: „А сеј лежи жупан Медулин. Никада много не имах, а никада ништа нешта, а дијелих“ (Веґо, 1964, стр. 59).

На бесмисленост тезе о припадности стећака богумилима упућује закључак „Када је у питању тврдња да стећци припадају богумилима, нема никакве потребе полемисати ... Позната је чињеница да поменути јеретици нису подизали цркве, сматрајући да су у служби Сотоне“ (Ћирковић, 1964, стр. 103–104). Осим тога, на већем броју локалитета стећци су подигнути поред православних цркава или се налазе у унутрашњости самих цркава. Вјеродостојан примјер је локалитет Павловина на подручју општине Берковићи, гдје се налази средњовјековна православна црква Св. Илије у чијој унутрашњости се налази стећак. Да су на неким локалитетима стећци смјештени у унутрашњости цркава вјеродостојно свједочи средњовјековна православна црква Св. Лазара у Влаховићима на подручју општине Љубиње. На једном од стећака, смјештених у овој порушеној цркви, постоји натпис који говори да је испод стећка сахрањен ктитор цркве влашки кнез Влађ Бијелић и његов син Вукосав Влађевић (Стојановић, 1905, стр. 17). Такође, на надгробној каменој плочи у поду цркве Св. Лазара у Влаховићима код Љубиња, из 16. вијека, је натпис: „А се лежи кнез Влађ Бијелић, у својој цркви, у светом Лазару. Човјече, тако да нијеси проклет – не тикај у ме“ (Веґо, 1964, стр. 59).

На каменом стећку у облику крста, који се налази у Ђедићима код Требиња, написано је: „А си крст Радоја Мркшића. Стах Бога молеће и зла не мислеће, и уби ме гром“ (Веґо, 1964, стр. 61), а на каменом саркофагу у Горњем Храсну, из 15–16. вијека пише: „А се лежи Радивој Драшчић, добри јунак ја бих, мољу ја се вас, не тицајте! Ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви“ (Веґо, 1964, стр. 33).

ter his death took the monastic name Polihranija“ (Асановић, 2011, п. 215).

The stećak tombstone in the shape of a chest in Vrpolje in Ljubomir near Trebinje, from the 14th century, with the inscription: „And here lies the prefect of Medulin. I never had a much, and nothing ever disappeared, but I shared“ also testifies to his Christian-Orthodox affiliation“ (Bero, 1964, p. 59).

The conclusion „When it comes to the claim that the stećak tombstones belong to the Bogumils, there is no need to argue ... It is a known fact that the mentioned heretics did not build churches, believing that they are in the service of Satan“ (Ћирковић, 1964, pp. 103–104) indicates the meaninglessness of the thesis about the affiliation of the stećak tombstones to Bogumils. In addition, in a number of localities, stećak tombstones have been erected next to Orthodox churches or are located inside the churches themselves. A credible example is the Pavlovina site in the municipality of Berkovići, where the medieval Orthodox Church of St. Ilija is located and in whose interior there is a stećak tombstone. The medieval Orthodox Church of St. Lazar in Vlahovići in the municipality of Ljubinja witnesses that in some localities the stećak tombstones are located inside the churches. On one of the stećak tombstones located in this ruined church, there is an inscription *saying* that the founder of the church, Duke Vlač Bijelić, and his son Vukosav Vlačević were buried under the stećak tombstone (Стојановић, 1905, p. 17). Also, on the tombstone at the floor of the church of St. Lazar in Vlahovići near Ljubinja, from the 16th century, there is an inscription: „Duke Vlač Bijelić lies in his church, in St. Lazar. Man, if you are not cursed – do not touch me“ (Bero, 1964, p. 59).

On the stone stećak tombstone in the shape of a cross, which is located in Đedići near Trebinje, it is written: „And you are the cross of Radoje Mrkšić. I stood praying to God and not thinking evil, and lightning killed me“ (Bero, 1964, p. 61), and on the stone sarcophagus in Gornje Hrasno, from the 15–16th century, it is written: „Radivoj Draščić is lying here, I was a good hero, please, don't touch me! You will be like me, and I cannot be like you“ (Bero, 1964, p. 33).

Према натпису на стећку у Величанима–Попово поље, близу манастира Завала, уклесана су имена неколико чланова тадашње хумске властеле. „На босанским каменовима читају се често историјски или биографски подаци или читаве генеалогije, као што су властеоске лозе Чихорића или Друговића у 14. веку на једном камену код Величана, преко пута манастира Завале на Попову пољу“ (Јиречек, 1981, стр. 317). Чихорићи (Друговићи) су били позната властелинска породица у 14. вијеку, у Хумској и Требињској земљи, а будући да се на стећку читају имена властелинске лозе: Ненац, Вратко, Дабижив и Стјепко, аргументовано се не може сумњати да се испод стећка налази неко други. Има стећака на подручју Требиња и Херцеговине, „... и натписа с крстом и другим јасним знацима који сведоче да припадају српској цркви. На њима се изреком помињу сродници или пријатељи, који су поставили камен. На античке формуле подсећа клетва, упућена оном који би порушио гроб“ (Јиречек, 1981, стр. 317–318).

Испод града Кључа недалеко од Гацка, на главици Тућаници, налази се некропола стећака из 14. вијека. На једном од њих уклесано је име Радоње Ратковића и „града“ Кључа: „Да погибе под градом Кључем за својега господара војводу Сандаља“ (Mandić, 2007, стр. 186).

Када је ријеч о припадности стећака Дабра, односно Берковића, може се аргументовано тврдити да они не припадају богумилима. Такође, они не припадају ни Грцима, јер је утврђено да је старост стећака везана за период од 12. до 16. вијека, што не одговара времену грчке владавине на овим просторима. У прилог овој тврдњи Асановић наводи: „... и сами натписи који су уклесани на споменицима указују да имена као што су Драгише Видојевића, Богдана Хателевића, Радивоја и Радослава Пићевића и др. што искључује сваку могућност да је у питању Грк или Римљанин“ (Асановић, 2011, стр. 219). Надаље, доказујући припадност стећака српском-православном културном кругу Асановић наводи: „Поред изнесених историјско-материјалних доказа, један од вјеродостојних доказа је пра-

According to the inscription on the stećak tombstone in Veličani–Popovo polje, near the Zavala monastery, the names of several members of the former Hum nobility are engraved. „Historical or biographical data or entire genealogies are often read on Bosnian stones, such as the aristocratic lineages of Čihorić or Drugović in the 14th century on a stone near Veličani, across the monastery of Zavala in Popovo polje“ (Јиречек, 1981, p. 317).

Čihorics (Drugovics) were a well-known aristocratic family in the 14th century, in the Hum and Trebinje land, and since the names of the aristocratic lineage are read on the stećak tombstone: Nenas, Vratko, Dabiživ and Stjepko, there can be no reasonable doubt that there is someone else under the stećak tombstone other than them. There are stećak tombstones in the area of Trebinje and Herzegovina, „... and inscriptions with a cross and other clear signs that testify that they belong to Serbian church. They explicitly mention relatives or friends who laid the stone. The curse, addressed to the one who would destroy the grave, is reminiscent of ancient formulas“ (Јиречек, 1981, pp. 317–318).

Below the town of Ključ not far from Gacko, on the Ćučanica hill, there is a necropolis of stećak tombstones from the 14th century. The name of Radonja Ratković and the „town“ of Ključ is engraved on one of them: „To die under the town of Ključ for his master, Duke Sandalj“ (Mandić, 2007, p. 186).

When it comes to the affiliation of the stećak tombstones of Dabar or Berkovići, it can be argued that they do not belong to the Bogumils. Also, they do not belong to the Greeks, because it was determined that the age of the stećak tombstones is related to the period from the 12th to the 16th century, which does not correspond to the time of Greek rule in this area. In support of this claim, Asanović states: „...the inscriptions themselves, which are engraved on the monuments, indicate that names such as Dragiša Vidojević, Bogdan Hateljević, Radivoje and Radoslav Pićević, etc. excludes any possibility that it is a Greek or a Roman“ (Асановић, 2011, p. 219). Furthermore, proving the affiliation of the stećak tombstones to Serbian-Orthodox cultural circle, Asanović states: „In addition to the presented historical-material evidence, one of the credible evi-

вославна припадност дабарског властелинског рода Пићевића. Почетак натписа на стећку у Љутом Долу у коме се помиње Радивој Вукца Пићевића син, означен је знаком крста“ (Асановић, 2011, стр. 220).

Прилог претходним тврдњама, о припадности требињских и осталих стећака јужне и источне Херцеговине православном српском народу, су резултати истраживања у насељу Врпоље код Љубиња, до којих је дошла Љ. Шево (Шево, 2018). Текст на једном надгробном споменику говори да је тим простором „почетком 15. вијека господарио властелин Покрајац Оливеровић. Његов гроб налази се под високим стећком са дугачким натписом, у некрополи од које се сачувало 78 надгробника, међу којима је 15 богато украшених рељефима“ (Шево, 2018, стр. 136). У вези са стећцима Љ. Шево веома аргументовано износи тврдњу да „поред илуминираних рукописа важну грађу за изучавање средњовјековне културе на простору данашње Републике Српске дају рељефи на специфичним надгробним споменицима – стећцима ... Највећи се број украшених стећака налази у Херцеговини. Међу фигуралним приказима разликују се појединачне представе или сцене са више фигура људи и животиња – призори лова, турнира и кола ... Серија тумачења да су стећци надгробници босанских јеретика, у науци друге половине 12. вијека су готово сасвим одбачена“ (Шево, 2004, стр. 16–17).

На основу претходно изнесеног у вези са стећцима, њиховом орнаментиком, може се констатовати да они на локалитетима Требиња, као и укупног простора јужне и источне Херцеговине, не припадају богумилима већ доминантно српском православном роду. На неким од њих видљиви су и трагови других култура, што упућује на закључак да је процес културне асимилације српског становништва Херцеговине, као и укупног простора Босне и Херцеговине, вјековно био изложен утицају граничних култура, нарочито римокатолицизма.

Са друге стране, дисперзија стећака и некропола на подручју Требиња, и њена концентрација у долини Требишњице, свједочи о

dences is the Orthodox affiliation of the Dabar noble family Pićević. The beginning of the inscription on the stećak tombstone in Ljuti Do, in which Radivoj Vukca Picević's son is mentioned, is marked with the sign of the cross“ (Асановић, 2011, p. 220).

The contribution to previous claims about the affiliation of stećak tombstones from Trebinje and southern and eastern Herzegovina to Orthodox Serbian people are the results of research in the settlement of Vrpolje near Ljubinja, which was obtained by Lj. Ševo (Шево, 2018). The text on one tombstone says that the area was „ruled by the lord Pokrajac Oliverović at the beginning of the 15th century. His tomb is located under a high stećak tombstone with a long inscription, in the necropolis of which 78 tombstones have been preserved, and among which 15 are richly decorated with reliefs“ (Шево, 2018, p. 136). In connection with the stećak tombstones, Lj. Ševo very argumentatively claims that „in addition to illuminated manuscripts, reliefs on specific tombstones – stećak tombstones are important material for the study of medieval culture in the area of today's Republic of Srpska ... The largest number of decorated stećak tombstones is in Herzegovina. Among the figural representations, there are individual performances or scenes with several figures of people and animals – scenes of hunting, tournaments and carts ... A series of interpretations that the stećak tombstones are tombstones of Bosnian heretics have been almost completely rejected in the science of the second half of the 12th century“ (Шево, 2004, p. 16–17).

Based on the previously stated and in connection with the stećak tombstones and their ornamentation, it can be stated that those from the localities in Trebinje as well as from the total area of southern and eastern Herzegovina do not belong to Bogumils but predominantly to the Serbian Orthodox people. Traces of other cultures are visible on some of them, which points to the conclusion that the process of cultural assimilation of Serbian population of Herzegovina, as well as the entire area of Bosnia and Herzegovina, has been exposed to the influence of border cultures, especially Roman Catholicism.

On the other hand, the dispersion of stećak tombstones and necropolises in the area of Trebinje, and its concentration in the valley of Tre-

дисперзији насеља и становништва, као и примарној упућености на живот у ниским и равничарским аграрно вриједнијим просторима. То потврђују некрополе стећака у атарима села: Орашје, Котези, Струјићи, Величани, Цицери-на, Драчево, Дубљани, Дријењани, Мркоњићи, Грмљани, Седлари, Пољице, Жаково, Добромани, Месари, Луг, Сливница, Крајковићи, Хум, Талежа, Угарци, Чварићи, Старо Слано, Ждријеловићи, Грбеши, Рапти, Петровићи, Гомиљани, Полице, Горица, Згоњево, Нецвијеће, Домашево (Bokan, 1983, стр. 121–129). Такође, релативно веће концентрације некропола стећака су у атару села Домашево, Турмената и Жаково. У цјелини, на подручју Требиња налази се 111 некропола са 2406 стећака, од тога су 362 украшена, а 32 имају само натписе (Njavro, 1985, стр. 110).

bišnjica, testifies to the dispersion of settlements and population, and the primary orientation to life in low and lowland agrarian areas. This is confirmed by the necropolises of stećak tombstones in the atriums of the villages: Orašje, Kotezi, Strujići, Veličani, Cicerina, Dračevo, Dubljani, Drijenjani, Mrkonjići, Grmljani, Sedlari, Poljice, Žakovo, Dobromani, Mesari, Lug, Slivnica, Krajkovići, Hum, Taleža, Ugarci, Čvarići, Staro Slano, Ždrijelovići, Grbeši, Rapti, Petrovići, Gomiljani, Police, Gorica, Zgonjevo, Necvijeće, Domaševo (Bokan, 1983, pp. 121–129). Also, relatively higher concentrations of necropolises of stećak tombstones are in the area of the villages of Domaševo, Turmenta and Žakovo. In total, in the area of Trebinje there are 111 necropolises with 2406 stećak tombstones, of which 362 are decorated, and 32 have only inscriptions (Njavro, 1985, p. 110).

Сл. 1. Мотиви неких стећака на подручју Требиња – Стећци Величана (лијево) и стећци Домашева (десно)

Fig. 1. Motifs of some stećak tombstones in the area of Trebinje – Stećak tombstones of Veličani (left) and stećak tombstones of Domaševo (right)

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Досадашња археолошка, етнолошка и историографска истраживања на подручју Требиња као и укупног простора јужне и источне Херцеговине, без обзира на све контроверзе и различите приступе, мотивисане најчешће политичким разлозима, недвосмислено показују да средњовјековни надгробни споменици – стећци и некрополе стећака не припадају богумилима већ српском етносу. То је сасвим разумљиво, тим прије јер су ови монументални споменици

INSTEAD OF A CONCLUSION

Previous archeological, ethnological and historiographical research in the area of Trebinje as well as the entire area of southern and eastern Herzegovina, regardless of all controversies and different approaches, motivated mostly by political reasons, unequivocally shows that medieval tombstones – stećak tombstones and necropolises of stećak tombstones do not belong to Bogumils but to Serbian ethnos. This is quite understandable, especially since these monumental monuments

подигнути у времену у којем српско становништво и његова култура чине основно демографско, етничко и културолошко обиљежје источне Херцеговине. У орнаментици неких стећака могу се примијетити утицаји културе из непосредног окружења, углавном дубровачког простора.

were erected at a time when Serbian population and its culture formed the basic demographic, ethnic and cultural features of eastern Herzegovina. In the ornamentation of some stećak tombstones, the influences of culture from the immediate surroundings, mainly from the Dubrovnik area, can be noticed.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Асановић, Н. (2011). *Кроз источну Херцеговину*. СПКД Просвјета.
- Bešliagić, Š. (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Veselin Masleša.
- Бијелић, М. (1890). Два старобосанска натписа у Влаховићима. *Гласник Земаљског музеја*, 2, 225–228.
- Бијелић, М. (1891). Натпис из Миљановића. *Гласник Земаљског музеја*, 3, 54–55.
- Богићевић, В. (1952). Властеоска породица Милорадовић–Храбрених у Херцеговини. *Гласник Земаљског музеја*, 7, 121–138.
- Vokan, R. (1983). *Prirodne rijetkosti i spomenici kulture na kršu kao objekti razvoja turizma*. Zavod za hidrotehniku građevinskog fakulteta.
- Ђирковић, С. (1964). *Историја средњовјековне босанске државе*. Српска књижевна задруга.
- Noernes, M. (1888). *Dinarische Wanderungen; Kultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegovina*. Verlag von Carl Graeser.
- Јеротић, В. (2000). *Вера и нација*. Арс Либри; Бесједа.
- Јиречек, К. (1981). *Историја Срба* (Књига 2). Слово Љубве.
- Korać, V. (1966). *Trebinje, istorijski pregled I*. Zavičajni muzej Trebinje.
- Краљачић, Т. (2001). *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*. Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Mandić, N. (2007). *Osnivači Hercegovine*. Autorsko izdanje.
- Njavro, M. (1985). *Hercegovina*. Privredni vjesnik.
- Стојановић, Љ. (1905). *Стари српски записи и натписи* (Књига 3). Српска краљевска академија.
- Шево, Љ. (2004). *Културна баштина Републике Српске*. Православна реч.
- Шево, Љ. (2018). *Споменичко благо Републике Српске*. Академија наука и умјетности Републике Српске; Православна реч.
- Трухелка, Ћ. (1891). Старобосански мраморови. *Гласник Земаљског музеја*, 4, 368–387.
- Вега, М. (1964). *Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине* (Књига 2). Земаљски музеј.
- Wenzel, M. (1962). Bosnian and Herzegovinian Tombstones – Who Made Them and Why. *Süddost Forschungen*, 21, 103–143.